

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun
apanca elmi işçisi, dosent,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Faiq Ələkbərli
(Qəzənfəroğlu)

(III Yazı)

Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəriyə görə, buğda yediyi üçün hər daim Allah tərəfindən adı Quranda hallandırılan Adəmin bu rüsvaydan qurtulması mümkün olmadığı halda, sıradan bir müsəlmanın Yaradandan hər hansı istəklərdə bulunması mənasızdır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Şəbüstəri Allahın hər şeyə qadir olmasına şübhə ilə yanaşmışdır. Onun fikrincə, insanların Allahdan bir şeylər gözləyərək yaşaması gerçəkliliyə uyğun deyildir. Əgər insan hər bir işini özü görmək əvəzinə Allahın iradəsinə bağlıyrsa, o zaman gərəkdir ki, can və mal təhlükəsizliyinin də qayğısına qalmasın. Halbuki mollalar belə, Allahın hər şeyə qadir olduğunu dilə gətirsələr də, can və mal təhlükəsizliklərinin qayğısına qalması da unutmurlardı. O, yazırdı:

*Dedi: Risalə oxursan? Dedim: Hesab oxuram!
Dedi: Hesab deyil, şəxsə din lazımdır!
Dedim ki: Dini nə saxlar? Dedi: Müsəlmanlıq!
Dedim: Xeyr, iki yüz min süpahi-mübin lazımdır!
Dedi: Cəfəng danışma, xudadi hafizi-din,*

*Bizə nə topçu, nə sərbazü zərrəbin lazımdır.
Dedim: Neçün qapuvı bağlısan yatan vaxtı?
Demək sənə gərəvü, əngəbün lazımdır.
Qapuvı qoysan açıq, düzd olar evə daxil,
Aparsa mali, səhər şüruşin lazımdır.*

O, "Olmuşam" şeirində isə açıq şəkildə yazırdı ki, bu cür müsəlmanlıqdan nifrət edərək insanlıq anlayışını qəbul edir. Çünki o, müsəlmanlığı daha çox zahiri anlamda qəbul etmişdir. O, yazırdı:

*Nə qızılbaşəm, nə fərraşəm, nə hakim, saqiya,
Birsənə mənəndən: Nəçün bəsmən müsəlman olmuşam?
Buğdaya sarı dedim qura qara dedim, şirə sifid,
O cəhətdən mən belə bidüni-iman olmuşam.
Bimürvvət görmüşəm bəs ki, müsəlman firqəsin,
Etmisəm nifrət müsəlmanlıqdan, insan olmuşam.*

Şəbüstəri başqa bir şeirində isə açıq şəkildə yalnız müsəlmanlıq deyil, bütün dinlərdən nifrət etdiyini ortaya qoyur, üstəlik həmin dinlərin yaradıcısının özünü, yəni Yaradanı belə tənqid edir. Allahın özü tərəfindən yaradılmış insanların niyə bu qədər zülm çəkməsinə haqq qazandıra bilməyən Şəbüstəri hesab edirdi ki, əgər Allah hər şeyə qadirdirsə və hər bir şey onun iradəsi altındadırsa, o zaman Yaradan niyə yaratdıqlarının qayğısına qalmaq əvəzinə, onları zülmə düşür etmişdir. Halbuki Allah özü bu qədər xəyanətlərə məruz qalsaydı, buna dözməz, bir tədbir görürdü. O, yazırdı:

*Fəraqi mən yaratseydim, məni daşlardı övrətlər,
Sənə çatır gücü xəlqin, tükəndü səbrü taqətlər!
Hürər, narahət eylər, gah dişlər, incidər xəlqi;
Demək olmur ki: Ey adil, nəyə lazımdı bu itlər?
Tökərdin birənin qanun, kəsərdin kəhlənin nəslin,
Əyar bir yol səni bədxab edəydi o xəyanətlər!
Mütəfəkkir şairimiz hesab edirdi ki, Allah bir tərəfdən yaratdığı insanın qayğısına qalmayıb onun zülmələrinə göz yumduğu halda, digər tərəfdən insanlar üçün göndərdiyi peyğəmbərlər də ziddiyyətli fikirlərdən çıxış etmişlər. Belə ki, Allah bir peyğəmbərə verdiyi bir vədi, başqa peyğəmbərə fərqli şəkildə yenə də təkrar etmişdir. O, yazırdı:*

*Deyir Musaya bir söz, söyləyir İsayə bərəksin,
Ona dana deyim, ya sərsəri, ey biferəsətlər?*

*Pəs etdi miri-dərbari rəvanə kuhi-hürrayə,
Ərəb məbusinə ruhi-əmin verdi bəşərətlər.
Üruc etdi məlak əflana, Əhməd şəhri-bəthayə,
Yetirdi Əhmədə bisimü telfunilə ayətlər.*

*Genə qanlar töküldü, beydəqi-üsyən qovzandı,
Bəraət surəsində oldu cün murdar millətlər.
Deyir Tovratıda: Cənnət sizindir, ey yəhudilər,
Yaranmış məhz sizdən ötrü ol ali imarətlər!
Edir İncilidə kafər yəhudi millətin yeksər,
Deyir İsa viyə: Qorxmun, sizin malizdi cənnətlər!
Deyir Quranda biperəva: Cəhənnəm əhlidir tərsa,
Müxtəməndür mənim dərşün, onundur nəzi-nemətlər!*

Beləliklə, Şəbüstəri yalnız dinlərə münasibətdə kəskin mövqə tutmur, bununla da bütün dini, sinfi, irqi ayrı-seçkiliyi bir kənara qoyaraq "insanlıq" vurğusunu ortaya qoymağa çalışırdı. O, yazırdı:

*Biz insanıq əgər, olmaz bu cür insani dirrəndə,
Nə insan? Bəlkə bizdən yaxşıdır, kürkəni dirrəndə,
Əgər hökmən "biz insanıq" deyər əyani dirrəndə,
Gərək onlar da hökmən əl çəkə izadən, ey saqi!*

Ola bilsin ki, onun dini, sinfi, irqi ayrı-seçkiliyi qəbul etməyərək "insanlıq" fəlsəfəsi üzərində dayanmasında da dövrünün beynəlmiləli sosial-demokrat ideyasının müəyyən təsiri olmuşdur. Hər halda dünyanın səadət gülşəninin solmasını insanlar, cəmiyyətlər arasındakı ziddiyyətlərdə, müharibələrdə görən Şəbüstəri bu ədavətə son qoyub adamları bir-birlərini sevməyə çağırırdı:

Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri

*Səadət ölməz hərgiz həməzəban olsa mətəhbətlə,
Səadət istisən – həmnövüvi sev pak niyyətlə...*

Onun fikrincə, səadət pak olub ondan qaçan insan günahkardır. Əgər insanlar özünü doğru aparıb oğruluqdan, haqsızlıqdan yan qaçsalar, ən əsası "səadət" kəlməsini nədən deyil, müdrikdən, xüsusilə də İsa peyğəmbərdən öyrənsələr, o zaman dünyanın düzəni də dəyişər. O, yazırdı:

*Səadət pakdır, ondan qaçan insan müqəssirdir,
Aparsa düzd xəlqin kisəsin, ajan müqəssirdir,
Səadət kəlməsin təfsir edən nədən müqəssirdir,
Onun təfsirin öyrənsin gərək İsadən ey saqi!*

Deməli, insanlıq fəlsəfəsinin mənimşənillməsi naminə Şəbüstəri yalnız İslam dinindən, onun peyğəmbərindən deyil, eyni zamanda xristianlıqdan və onun peyğəmbəri İsadən də öyrənməli çox şeyin olduğunu etiraf edirdi.

Eyni zamanda o, insanlıq fəlsəfəsinin yalnız dinlər əsasında izahının da əleyhinədir. Onun fikrincə, bütün hallarda bu dünyada müvəqqəti yaşayan insan üçün vahid dinə inam mümkün olmadığı qədər, vahid əxlaqdan, vahid ideyadan, vahid ümiddən də söhbət gedə bilməz:

*Hər işdə bir ümid ilə insan yaşar, gedər,
Nikü bəda baxılmasa, hər iş aşar, gedər.
Yar ixtilaf təbidə, əxlaq bir deyil,
Hər kəs bir özgə iş dalınca qoşar, gedər...
Dünya seyrəgahdır, hər kəs gələr, gəzər,
Bir nik-nam qalsa qalar, simü zər gedər.*

Deməli, insanın varlığı və yoxluğu məsələsində "Dünya"nın da kifayət qədər yeri və rolu vardır. İnsan dünyada yaşayır və ölür ki, öləndən sonra bədəni də dünyada qalır, torpağa qarışır. Başqa sözlə, insan bu dünyada nə qədər bünövrəsini möhkəm etməyə çalışsa da, axırda dünya yenə də onu yıxır və özünə çəkir:

*Keçər, gedər sənəvatı şühuri dünyanın,
Misal əbri ləyal suhuri dünyanın.
Bu gün ki, çıxdı başa, bir gün ömürdən getdi,
Həmişəlik deyil eyşü süruri dünyanın.
Soruş, desin sənə bir-bir keçənlərin halın,
Qərayü gurdə Bəhrəm Guri dünyanın.
Dağıtdı kəlleyi Kavusi qəbrdə həşərat,
Qarışdı torpağa kibrü qüruri dünyanın.*

*Edər sümüklərivi sürmə aliyat cahan,
Tənəvül eylər atün marü-muri dünyanın.
Bünövrəni nə qədər möhkəm eyilsən, eylə,
Təkan verəndə yıxar, çoxdu zuri dünyanın!
Şəbüstərinin dünyagörüşündə qadın azadlığı da mühüm yer tutmuşdur. Möcüz çadranın əleyhinə çıxaraq qadınlara cəmiyyət daxilində kölə kimi baxılmasını əsla qəbul etmirdi.*

*Möcüzün fikri budur – yurtın o gen tumanları,
Harda görsəz dünyəli, başın əzin toxmaq ilə!
Möcüzə görə, bir gün qadınlar da, elə ki-şilərin özü də mədəniyyət sübhi ilə oyanıb tərəqqi edəcəklər ki, o zaman nə kişilərin saqqalını qırmasına, nə də qadınların çadrasız gəzməsinə pis baxmayacaqlar:*

*Mən saqqalı, sən zülfü həna ilə boyarsan,
Verrux o zaman əl-ələ, bulvarı dolannux.
Möcüz utanır, qıraxmır saqqalı deyirlər,
Yox!.. Bizlə həya olsa, cəhalətdən utannux!*

Vaizlərin qadınların "Yusif surəsini" oxumalarını tövsiyəsini gülünc bir şey adlandıran Möcüzə görə, əgər Qurani Allah ərəblərə nazil ələyibse, o zaman ərəb qadınları da bu surəni tələvət edəndə onun mahiyyətindən xəbərdar olmalıdırlar. Əks təqdirdə belə anlayışlar ki, Allahın kəlamı qadınları zəlalətə salmaq üçün göndərilib. O, yazırdı:

*Bu surəni tələvət edəndə ərəb qızı,
Bilməz məgər nə yadı Züleyxayi-məhliqa?*

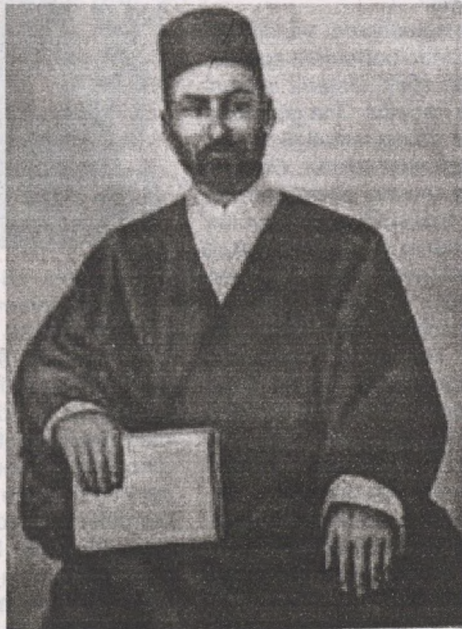
nə edirlər:

*Çubuq əlsa ələ qızlar məzəmmət eyləməzlər heç,
Vurarlar tənə yüz yerdən qələm əlsa ələ qızlar.
Gecə-gündüz işi qeybət o cahil qızların, Möcüz!
Əgər vaiz qoya, məşğul olarlar elm ilə qızlar.*

O, başqa bir şeirində isə ironiya ilə yazırdı ki, qızın məktəbi "mətbəx", ustası da "qazançı"dır. Başqa sözlə, qıza məktəb "yaraşmaz" deyən mütəfəkkir, əslində qadınların təhsil almasının qatı tərəfdarlarından biri idi. O, "Bacılar" şeirində deyirdi ki, qadın bir sözünü başqa diyarda olan ərinə çatdırmaq üçün hansısa mirzəyə möhtac olurdu. Çox vaxt da, qadın istədiyi bir sözünü mirzənin yazdığı məktub vasitəsilə ərinə çatdırmaqdan utanmış, çəkunmişdir. O, yazırdı:

*Zibəs ki, tənğə düşər qəlb, razıyam, buna ki,
Gedim cəhənnəmə, əmma kağız yazım, bacılar!
Oxur, yazır hamı millət xanımları, lakin,
Əlif görəndə dirək zənn edir bizim bacılar!*

O, "Bəzək" şeirində isə yazırdı ki, qadınlar qır-qızılları, ləl-cəvahiratı ilə deyil, savadlılığı, elmliyi ilə fəxr etməlidir. Şəbüstəri ancaq yuxusunda görür ki vaiz deyir ki, "İran" qızları camallarını açsın, ölkə işıqlansın. Ancaq o, yuxudan oyanıb vaizə deyəndə ki, oğlanlar kimi qızlar da yazı yazmağı öyrənməlidirlər, şeyx onun sözünü yarımqıç kəsərək bunun mümkün olmadığını deyir. Bu məqamda Nadir şahın meydanda olmasını arzu-

*Salmaz xuda kəlamı ünəsi zəlalətə,
"Təhzi b xülq" üçündü o tarixi-ənbiya!
Eşqin sonu, bilər ki, nadamətdir, iftızah,
"Vəstəqrəni lizənbikəni" övrət anlasa.*

O, "Qızlar" adlı şeirində də göstərməyə çalışırdı ki, qızların elm və təhsil alması, heç də oğlanlardan az əhəmiyyətli deyildir. O, yazırdı:

*Cəmalin hər zaman ayinədə təzyin edər övrət,
Neçin əxlaqini etməz müzəyyən elm ilə qızlar?
Cəhalət bəhri-bipayandı qərq eylər sizi axır,
O dəryadən gərək elm ilə çıxsn sahilə qızlar!
Oxatıub yazmayan insan olar namərhəmə möhtac,
Gedib əyləşməz əğyar ilə, gər yazmaq bilə qızlar.
Savadız olsa, olmaz hiç kəs əsrarizə vaqif,
Savadız olmasa, sirtiz düşər dildən-dilə, qızlar.
Peyğəmbər əmr edib təhsil etmək güllü-ziaqlə,
Gərək əhli-savad olsun təməmən aqilə qızlar!*

Şəbüstəri göstərməyə çalışırdı ki, İslam dinində qızların təhsil almasını qadağan edən bir surə, ayə, ya da hədis yoxdur. Üstəlik, peyğəmbər özü də əmr edib ki, kişi və qadın olmasından asılı olmayaraq bütün müsəlmanlar təhsil almalıdırlar. Ancaq vaizlərin, ruhanilərin təbliğatı nəticəsində xalq əlinə çubuq alan qızları deyil, əlinə qələm alanlara tə-

layan Şəbüstəri yazırdı:

*Səni verrəm qəzəm binti Rəsulallahə, ey vaiz,
Büsatı-cəhli yix, qoy ələmi-nisvan işıqlansın!...
Cəsarətlə qədəm qoy ərseyi-meydana, ey Nadir,
Qılıncın eylə üryan, ərseyi-meydan işıqlansın.
Düşüb zindani-cəhlə Yusifi-Gümğəstə müddətdir,
Züleyxa, aç cəmalin, guşeyi-zindan işıqlansın!*

Şəbüstəri yazırdı ki, peyğəmbər özü belə elm-təhsil almağı qadınlara fərz buyurduğu halda, mollaların onun bununla bağlı hədisini nəzərə almamaları doğru deyildir. O, yazırdı:

*Tələbi-elm edib fərz peyğəmbər dişiyə,
Lakin axundlar atıbdır bu hədisi eşiyə,
Nameyi gəlsə ərindən, oxuda yad kişiyə,
Vərə namərham ilə baş-başa xəlvətdə gərək.*

Ona görə, bir ailədə qız uşağının dünyaya gəlməsini qaşqabaqla qarşılamaq nədanlıq, avamlıqdır. Çünki insan nəslinin artımının birinci səbəbkarı qadınlardır. O, yazırdı:

*Qız doğsa xanım, qaşqabağın salalsa xan,
Aqil deyil, divanədir, əhməq, nədan!
Qızdır səbəb bəqai nəslin insan,
Ey xan, səni qız doğub, nəinki oğlan.*

Beləliklə, Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılığında da, müsəlmanların avam və cahillikdən, elmsizlik və biliksizlikdən qurtulması, despotik hökmdarlar və ikuizliq din xadimlərinə qarşı mübarizəsi və milli birlik, milli oyanış fəlsəfəsi əsas yer tutmuşdur. Möcüz müsəlmanların, soydaşlarının geriliyinə əsas günahkar kimi yalançı ruhanilər və millətperəstləri görürdü. Onun fikrincə, nə vaxta qədər ki, İslamın adından çıxış edən ruhanilər, hacılar və mollalar var, İslam ölkələrinin tərəqqi etməsi mümkün olmayacaqdır. Ona görə də ilk növbədə, onların iç üzünün açılmasını və işə edilməsini əsas məsələlərdən biri hesab etmişdir. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, o, haqlı olaraq yazırdı ki, müsəlmanların ruhanilər və mollalar tərəfindən aldadılmasının əsas səbəbkarlarından biri də özləri, yəni əksər müsəlmanların cahil və nədan olmalarıdır. Əgər müsəlmanlar İslamın əsl mahiyyətindən xəbərsiz olsalar, eyni zamanda dünyəvi elmləri öyrənsələr bu zaman Qərbi millətləri kimi, tərəqqi edər və dünyada özlərinə layiq yeri tutarlar.